

رویکردهای دانش مدار در تدوین اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی

■ سید مهدی طاهری*

عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

■ دکتر محمدهادی یعقوب‌نژاد

عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

**توسعه اصطلاحنامه
جامع علوم اسلامی در
پاسخ به نیازهایی که
در هنگام نمایه‌سازی
منابع اسلامی
به‌وجود آمدند از یک
سو، و عدم وجود
اصطلاحنامه‌هایی
مشابه در دیگر
زبان‌ها از سوی دیگر،
موجب شد در هنگام
تدوین آنها قابلیت‌ها
و ویژگی‌هایی خاص
مورد توجه قرار گیرند**

خاص شکل گرفتند. رویکرد مورد نظر بر تولید و ارائه دانش به‌جای اطلاعات صرف توسط نظام‌های اطلاعاتی تأکید می‌نمود. این رویکرد در منابع مختلف، رویکرد دانش‌مدار^۴ نامیده شده است. براساس این رویکرد، کشف شبکه‌های ارتباطی و برقراری و ثبت ارتباطات معنادار میان پاره‌های اطلاعاتی (مفاهیم، فراداده‌ها، و ...) منجر به تولید دانش می‌گردد. تلاش‌های مبتنی بر این رویکرد، به گسترش نظام‌های هستی‌شناسانه منتهی خواهد شد. رویکرد دانش‌مدار بر روی نظام‌های معنایی^۵ (مانند اصطلاحنامه‌ها) که بر مبنای روابط استوار بودند، تأثیر ویژه‌ای گذاشت؛ به نحوی که ساختار آنها را دستخوش تغییر نمود. برخی از ویژگی‌هایی که پیشتر برای نظام‌های معنایی نقص محسوب می‌شد، اکنون نقطه قوت قلمداد می‌شوند.

همان‌طور که پیشتر اشاره شد، اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی دارای ویژگی‌هایی است که زمینه را برای تحقق هستی‌شناسی در حوزه علوم اسلامی فراهم نموده است. ویژگی‌های یادشده، اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی را به مفهوم «اصطلاحنامه بازیابی» یا همان هستی‌شناسی مفهومی نزدیک کرده است. بسیاری از ویژگی‌های که برای هستی‌شناسی‌های مفهومی (اصطلاحنامه‌های بازیابی) - به‌عنوان نسل جدید اصطلاحنامه‌ها که با محیط الکترونیکی سازگار است - برشمرده‌اند، در این اصطلاحنامه به‌چشم می‌خورد. در ادامه، به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

● عدم محدودیت در تعداد اصطلاحات نامرچج مربوط به هر اصطلاح مرچج متناسب با دامنه حوزه علمی هدف که باعث افزایش جامعیت در مرحله بازیابی اطلاعات می‌گردد.^۶ مانند اصطلاح مرچج «وجود» در اصطلاحنامه فلسفه اسلامی که دارای ۴۰ اصطلاح نامرچج است؛

● عمق روابط معنایی (سلسله مراتبی) که ساختار دانشی^۷ (درختواره) حوزه علمی هدف را به‌صورت جامع نشان می‌دهد. به‌عنوان نمونه، اصطلاح «حرکت حسی غضبی»، در جایگاه هفده رده فروتر^۸ نسبت به اصطلاح «امور عامه» در حوزه فلسفه اسلامی قرار گرفته است. استفاده از عامل «نگرش (لحاظ)» در طبقه‌بندی مفهومی اصطلاحات نیز بر این عمق افزوده است.^۹ عامل مذکور،

تدوین و گسترش اصطلاحنامه‌های حوزه علوم اسلامی در اواخر دهه ۱۳۶۰، به‌علت نیاز به ابزار کنترل واژگان در فرآیند نمایه‌سازی منابع اسلامی، در دستور کار معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم قرار گرفت. همزمان با این تلاش‌ها، تهیه دیگر ابزارهای مستندسازی محتوای سایر عناصر فراداده‌ای، از جمله عنصر پدیدآورنده (حقیقی و حقوقی) - که به‌عنوان پدیدآورنده یا موضوع منابع اسلامی بوده‌اند - نیز مد نظر قرار گرفت. اولین محصول فعالیت‌های یادشده، تولید ۳۰۰۰ اصطلاح موضوعی، و ۸۰۰۰ سرعنوان نام‌اشخاص حقیقی و حقوقی بود که در سال ۱۳۷۱ منتشر شد. از آن سال تا کنون، اصطلاحنامه‌های مربوط به نه حوزه دانشی زیرمجموعه علوم اسلامی در قالب بیش از ۲۰۰ هزار اصطلاح، و بیش از ۲۰ هزار سرعنوان مربوط به اشخاص حقیقی و حقوقی استخراج و عرضه شده است. علاوه بر روزآمدسازی ابزارهای معنایی و مستند تولیدشده، تدوین اصطلاحنامه‌های سه حوزه دیگر نیز در حال انجام است.

توسعه اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی در پاسخ به نیازهایی که در هنگام نمایه‌سازی منابع اسلامی به‌وجود آمدند از یک سو، و عدم وجود اصطلاحنامه‌هایی مشابه در دیگر زبان‌ها از سوی دیگر، موجب شد در هنگام تدوین آنها قابلیت‌ها و ویژگی‌هایی خاص مورد توجه قرار گیرند. مطابقت این قابلیت‌ها با معیارها و شاخصه‌هایی که منابع و استانداردهای معتبر برای نسل جدید اصطلاحنامه‌ها، یعنی اصطلاحنامه‌های بازیابی (یا کاربران) و هستی‌شناسی‌های مفهومی برشمرده‌اند، نکات جالبی را نشان می‌دهد. به عبارت دیگر، ویژگی‌های خاص اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی، حرکت آن را از اصطلاحنامه نمایه‌سازی (کلاسیک)^۱ به تولید اصطلاحنامه بازیابی،^۲ و ایجاد نظام هستی‌شناسی مفهومی^۳ علوم اسلامی نشان می‌دهد.

اصطلاحات «اصطلاحنامه بازیابی» و «هستی‌شناسی مفهومی» که بر مفهومی واحد دلالت دارند، به‌ترتیب در علم اطلاعات و علم رایانه (و سپس علم اطلاعات) به موازات یکدیگر ظهور یافتند. پیدایش آنها، متناسب با تحولات اخیر حوزه فناوری‌های اطلاعاتی، و به‌دنبال آن، افزایش انتظارات کاربران از نظام‌های ذخیره و بازیابی اطلاعات بود. همانند دیگر اصطلاحات، دو اصطلاح یادشده نیز براساس رویکردی

**ویژگی‌های موجود در اصطلاحنامه
جامع علوم اسلامی، اگر چه
بر مبنای تجربیات به دست آمده در
هنگام فرآیند تدوین بوده است،
با قابلیت‌هایی که برای نسل
جدید نظام‌های معنایی در متون
علمی بیان شده، در سطح بالایی
همخوانی و سازگاری دارد**

دلیل قرار گرفتن اصطلاحات خاص (فروتز) در ذیل اصطلاحات عام (فاتر) را در ساختار سلسله مراتبی بیان می‌کند. به عبارت دیگر، جایگاه هر اصطلاح را بر مبنای نگرش‌های موجود در حوزه‌ای خاص نسبت به مفهوم اصطلاح مورد نظر تعیین می‌کند. بهره‌مندی از این نگرش‌ها در رده‌بندی مفاهیم را «رویکرد بافت - مدار»^{۱۰} گویند. رویکرد بافت - مدار بر اشیاء محتوای، کاربران، کیفیت (چگونگی) استفاده از اصطلاحات و مفاهیم در یک حوزه خاص تأکید دارد. عمق روابط معنایی، بیانگر میزان کشف ارتباطات میان مفاهیم (و اصطلاحات) یک حوزه است، و گرایش هستی‌شناسانه دارد؛

● تدوین فرهنگنامه علوم اسلامی بر مبنای واژگان اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی به منظور ارائه تعاریف هر یک از اصطلاحات، رویکرد دانش - مدارانه دیگری است، که در تدوین و روزآمدسازی اصطلاحنامه علوم اسلامی مشاهده می‌شود. توصیف و تبیین هر اصطلاح - به عنوان نماینده^{۱۱} مفهومی خاص - به صورت جداگانه در قالب مداخل فرهنگنامه‌ای^{۱۲} در راستای مفهوم‌سازی^{۱۳} اصطلاحات حوزه هدف، و نیز استفاده از نظام ارجاعات برای نشان دادن روابط معنایی میان مداخل فرهنگنامه علوم اسلامی، افزایش درک و شناخت کاربران، یعنی متخصصان سازماندهی در مرحله ذخیره‌سازی (پردازش) اطلاعات و دانش، و کاربران نهایی را در مرحله بازیابی اطلاعات و دانش در پی خواهد داشت. چنانچه در بسیاری از منابع معتبر علم اطلاعات و علم رایانه، هستی‌شناسی مفهومی، نظامی دربردارنده اصطلاحات (مفاهیم)، تعاریف آن اصطلاحات، و روابط میان آنها تعریف شده است (گروبر^{۱۴}، ۱۹۹۳؛ اصطلاحنامه آگرووک^{۱۵}، ۲۰۰۸). بنابراین، ارائه تعاریف اصطلاحات اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی در قالب فرهنگنامه نیز، فرآیند گسترش هستی‌شناسی علوم اسلامی را تسهیل می‌نماید؛

● پوشش گسترده مفاهیم دیگر حوزه‌های مرتبط با حوزه علوم اسلامی، و ثبت ارتباطات آنها با یکدیگر، از دیگر ویژگی‌های اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی است. در برخی از اصطلاحنامه‌های حوزه علوم اسلامی مانند اصطلاحنامه فقه، به دلیل وابستگی دانش «فقه» با حوزه‌های مختلف دانش بشری

(پزشکی، علوم پایه، و...)، به منظور توجیه و پاسخ فقهی به پیشرفت‌ها و دستاوردهای حوزه‌های یادشده (مسائل مستحدثه)، حجم اصطلاحات اصطلاحنامه بسیار گسترش یافته است. در حال حاضر، اصطلاحنامه فقه به تنهایی ۶۰۰۰۰ اصطلاح را شامل می‌شود. اهمیت این ویژگی از آن جهت است که در بافت تولید دانش، نظام‌های هستی‌شناسانه بر پایه فرآیند مفهوم‌سازی طراحی می‌شوند؛ بدین معنی که در هستی‌شناسی‌های مفهومی، هر موجودیت مفهومی از طریق شناسایی مفاهیم مرتبط با آن، و نی‌ز رابطه آن مفاهیم با یکدیگر مدل‌سازی انتزاعی می‌گردد (گروبر، ۱۹۹۳). بنابراین، شناسایی مفاهیم مرتبط به یک مفهوم در یک حوزه دانشی خاص، و حوزه‌های دانشی وابسته (فرآیند مفهوم‌سازی)، تبیین دقیق‌تر و جامع‌تر مفهوم مورد نظر را امکان‌پذیر می‌سازد. این مهم به نوبه خود گامی است بسیار مؤثر در تولید هستی‌شناسی‌های مفهومی. از سوی دیگر، تعدد اصطلاحات وابسته در اصطلاحنامه، کارایی آن را در مرحله بازیابی اطلاعات بهبود می‌بخشد. ارائه اصطلاحات (مفاهیم) وابسته با یک اصطلاح

است در آینده‌ای نزدیک شاهد گسترش نظام‌های هستی‌شناسانه، و به‌طور کلی دانش‌مدار در محیط‌های اطلاعاتی ایرانی - اسلامی باشیم.

پی‌نوشت‌ها

* taherismster@gmail.com

1. Indexing or Classic Thesaurus
2. Retrieval or User Thesaurus
3. Conceptual Ontology
4. Knowledge-oriented Approach
5. Semantic Systems
۶. معیارهای ارزیابی اصطلاحنامه‌های کلاسیک برای تعداد اصطلاحات نامرجح در هر بلوک واژه (Word block)، و به‌عنوان مدخل (Entry) محدودیت قائل می‌شدند (بهمن‌آبادی، ۱۳۸۰؛ امیرحسینی، مازیار و دیگران، ۱۳۹۰).
7. knowledge structure
8. Narrower Class
۹. تا کنون بیش از ۶۰۰۰ هزار عامل نگرش (لحاظ) در اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی برای اصطلاحاتی که با یکدیگر رابطه سلسله‌مراتبی دارند، به‌کار رفته است.
10. Context-oriented Approach
11. Surrogate
12. Terminology or Glossary
13. Conceptualization
14. Gruber
15. AGROVOC Thesaurus
16. best practice

در فرآیند بازیابی، موجب بسط شناخت و دانش کاربران نهایی، و نیز بسط جست‌وجو خواهد شد.

ویژگی‌های موجود در اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی، اگر چه بر مبنای تجربیات به‌دست‌آمده در هنگام فرآیند تدوین بوده است، با قابلیت‌هایی که برای نسل جدید نظام‌های معنایی (اصطلاحنامه‌های بازیابی یا هستی‌شناسی‌های مفهومی، و ...) در متون علمی بیان شده، در سطح بالایی همخوانی و سازگاری دارد. شاید مهم‌ترین دلایل رعایت این ویژگی‌ها، توسعه اصطلاحنامه بر مبنای روش کاملاً بنیادی، و شناخت نسبتاً عمیق بافت اطلاعاتی مورد مطالعه از سوی تدوین‌کنندگان اصطلاحنامه بوده است. حساسیت بسیار در هنگام تصویب اصطلاحات و روابط آنها نیز مزید بر علت است. ویژگی‌های بیان شده می‌تواند الگوی طراحی و توسعه دیگر نظام‌های معنایی تولیدشده در داخل کشور باشد.^{۱۶} اگرچه اصطلاحنامه جامع علوم اسلامی در سازماندهی و بازیابی بیش از ۱۰۰ هزار شیء دیجیتال ارائه‌شده در برخی کتابخانه‌های دیجیتالی کشور (تبیان، مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، و ...) با موفقیت نسبی روبرو بوده است، ارزیابی دقیق این اصطلاحنامه‌ها با توجه به ویژگی‌های دانش‌مدار آنها در دیگر نظام‌های بازیابی اطلاعات، و نیز براساس استانداردها و معیارهای مرتبط مطرح‌شده در متون علمی ضروری است. این فرآیند در قالب پایان‌نامه‌های دانشگاهی و طرح‌های پژوهشی قابل اجرا است. امید

مآخذ

- امیرحسینی، مازیار؛ محبی، رویا (۱۳۹۰). «ارزیابی کمی نسبت تعادل در اصطلاحنامه‌های علوم اسلامی: حرکت به سمت تحلیل توانمندی واژگان مدخل»، ارائه‌شده در همایش ملی اصطلاحنامه و کاربردهای آن در محیط الکترونیکی، ۲۴ آبان ۱۳۸۶، تهران: کتابدار.
- بهمن‌آبادی، علیرضا (۱۳۸۰). «کاربرد اصطلاحنامه در بازیابی اطلاعات»، فصلنامه کتاب، شماره ۴۶ (تابستان ۱۳۸۰).
- AGROVOC Thesaurus (2008). "Glossary". [online]. Available: <http://aims.fao.org/standards/agv-ocabularies> . [12 Dec. 2008]
- Gruber, Thomas R. (1993). "A Translation Approach to Portable Ontology Specification". [online], available: <http://tomgruber.org/writing/ontology-kaj-1993.pdf> . [5 Jun. 2012]